

TURKISH WRITING IS A PRECIOUS HERITAGE OF KAZAKH HISTORY

Nurkeldi Zharasbaev

Chirchik State Pedagogical University

Teacher of the "Uzbek Linguistics" Department

ABSTRACT

As you know, our modern history has entered the stage of history as a separate nation, which became a kind of Homeland in the era of the formation of the Turkic-speaking peoples after the Middle Turkic period.

Keywords: Turkic scripts, Orkhon-Yensei, ancient Turkic writing, spiritual heritage, national values.

ТҮРКІ ЖАЗУЫ – ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ АСЫЛ МҰРАСЫ

Нүркелді Жарасбаев

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

«Өзбек тіл білімі» кафедрасының оқытушысы

АННОТАЦИЯ

Қазіргі тарихымыз орта түркі дәуірінен кейін түркі тілдес халықтардың қалыптасу дәуірінде өз алдына жеке отау тігіп, жеке ұлт ретінде тарих сахнасына шыққаны белгілі.

Кілтті сөздер: Түркі жазбалары, Орхон-Енисей, көне түркі жазуы, рухани мұралар, ұлттық құндылықтар.

АННОТАЦИЯ

Как известно, наша современная история вышла на сцену истории как отдельной нации, ставшей своего рода Родиной в эпоху становления тюркоязычных народов после среднетюркского периода.

Ключевые слова: Тюркские письменности, Орхон-Енисей, древнетюркская письменность, духовное наследие, национальные ценности.

Қазақстанның жазба тарихында түркі жазбалары айрықша орынға ие. Өркениеттің бастауы саналатын қазақ жазба тарихының тамыры терең жайылған. Орхон-Енисей, Талас және жалпы көне түркі жазу ескерткіштері қазақ халқының сан ғасырлық тарихынан сыр шертеді.

Түркі терминінің VI ғасырда пайда болғаны баршамызға тарихытан белгілі. Көне түркі жазуы – түркітілдес халықтардың алғашқы әріптік жазуы. 1893 жылы Дания ғалымы В.Томсен алғашқылардың бірі болып, Орхон-Енисей жазуларының оқылу «кілтін» тауып, кейінгі зерттеушілерге жалғастырып зерттеуге мүмкіндік берген. В. Радлов Орхон мен Енисей өзендерінің бойынан табылған көне түркі ескерткіштерінің орыс тіліне аудармасын жасаған.

Ең алғашқы табылған түркі жазуы ескерткіштері Білге қағанға және Күлтегінге қойылған құлпытастардағы жазу болып табылады. Күлтегін ескерткішін оның ағасы Білге қаған қойғызған. Ескерткіште мынадай тарихи маңызы бар сөздер жазылған: «Түркі халқы үшін түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым. Қызыл қанымды, қара терімді ағыздым. Жалаңаш халықты киіндірдім, жарлы халықты бай қылдым, аз халықты көп қылдым».

Ұлтымыздың қалыптасуы, ұлттық сананың бастаулары арғы түркі заманына, терең тарих қойнауына жетелейді. Сол себептен, осы түркі тілдес халықтардың туыстығы мен бірлігін айшықтайтын тарихи-мәдени ортақ жазба мұраларды бүгінгі күні бір арнада зерттеп-зерделеуге назар аударылды. Қазіргі тарихымыз орта түркі дәуірінен кейін түркі тілдес халықтардың қалыптасу дәуірінде өз алдына жеке отау тігіп, жеке ұлт ретінде тарих сахнасына шыққаны белгілі. Сол себептен түркі халықтарына ортақ ауыз әдебиеті үлгілері мен тарихи жазба мұралар қазақ ұлтына да тиесілі болып саналады. Түркілік мұраны зерттеудің маңызы туралы аз айтылып-жазылып жатқан жоқ. Өйткені оны зерттеп-зерделеу арқылы халық тарихын, жады мен ой-санасын, таным-түсінігін, этникалық ұқсас қауымдастықтардың белгілі бір тарихи-мәдени кеңістіктегі тұрмыс-тіршілігін, өркениетін анықтауға болады. Осылардың тағлымдық жағы да назар аударуды қажет етеді. Бұл бағыттағы ізденістер, әлі де болсын, ортақ арнасы мен шешімін күтуде. Күні бүгінге дейінгі зерттеулерді зерделесек, олардан халықтың тарихына, тіліне, діліне, дініне, яғни еуразиялық кеңістіктегі көшіп-қонған ру-тайпалардың өмір-салты мен әдет-ғұрпының қалыптасуына, олардың өзара қарым-қатынасының ерекшелігіне деген түрлі ой-пікірлердің бар екенін пайымдаймыз.

Бұрын батыс, орыс ғалымдарының еңбектері шешуші құжат, айқын дәйек ретінде қабылданып келді, қазір сол мұраларды зерттеп-зерделеуге әрі толықтыруға мүмкіншілік кеңінен ашылуда. Жалпы түркілік ауыз әдебиеті – ықылым заманнан бері атадан балаға ауысып келе жатқан көненің көзі, сол сияқты ежелгі және орта ғасыр (VII – XVI) жазба ескерткіштері де түркі халықтары тілі қалыптасу дәуіріне дейін жазылған әдеби-рухани ортақ мұралар. Оларға Орхон-Енисей, Талас жазбаларын, ұйғыр жазуының нұсқаларын, «Дивани лұғат аттүрік», «Құдатқу білік», «Хұсрау мен Шырын», «Мұхабат-наме», «Гүлстан бит-түрки», «Нахадж әл Фаради», «Қисса сул-Әнбиә» сияқты т.б. оғыз-қыпшақ тілінде жазылған мұраларды жатқызып жүрміз. Осы жазба ескерткіштер әрі әдеби-тілдік дерек, әрі тарихи-танымдық дерек, әрі рухани әдеби-мәдени құндылық ретінде XVIII ғасырдан бастап зерттеліп келеді. Әсіресе, тарихи-тілдік материал, көне әдебиет нұсқасы ретінде біршама кең ауқымда зерттеліп, зерделенді. Бұл бағытта түркітанушылар: В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, Н.М.Ильминский, Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков, С.Е.Малов, А.Н.Кононов, Ф.Г.Исхаков, А.М.Щербак, Э.Р.Тенишев сияқты т.б. ғалымдардың еңбектерін ерекше атап өткен жөн.

Түркітанудың кең өріс алып дамуына қазақ ғалымдары да айтарлықтай ат салысты. М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Қ.Жұмалиев, С.Аманжолов, Ғ.Айдаров, Ш.Сәтпаева, Ә.Құрышжанов, М.Томанов, Ә.Ибатов, Ә.Қайдаров, А.Аманжолов, Н.Келімбетов, С.Қасқабасов, Қ.Өмірәлиев, А.Егеубаев, А.Қыраубаева, Ш.Ыбырай сияқты т.б. қазақ ғалымдары көне түркі жазба ескерткіштерінің жанры, әдеби-көркемдік ерекшеліктері, дүниетанымдық сыр-сипаты, қазақ әдебиетінің тарихы, қазақ тілінің тарихи грамматикасы, әдеби тіл тарихы, этнолингвистика мәселелеріне қатысты іргелі

еңбектер жазып, түркітануға сүбелі үлес қосты. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алып, өз алдына дербес мемлекет болғаннан бері қазақ тілін туысқан түркі тілдерімен салыстыра зерттеу, қазақ тілі тарихының тереңіне бойлау бұрынғыдан гөрі қарқын ала бастады.

Қазақ тілінің даму тарихын нақтылау мақсатында ауыз әдебиеті үлгілерінің тіліне, түркілік ежелгі жазба ескерткіштер тіліне, орта ғасырдағы жазба мұралар тіліне зерттеулер жүргізіліп, атабабадан қалған мәдени-әдеби рухани мұраларды ұлттық құндылықтар ретінде зерттеп-зерделеуге ерекше мән беріле бастады. Осы мақсат-мүддеге орай, қазақ ғалымдары «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында «Орхон-Енисей» мен орта ғасыр жазба ескерткіштер тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық сыр-сипаты, әдеби көркемдік ерекшелігі, дүниетанымдық қыр-сыры жайында зерттеулер жүргізіп, олардың қазіргі түркі тілдес халықтарға ортақтығын, тіл арқылы қалыптасатын рухани-мәдени құндылықтардың бүгінгі түркі тілдес халықтар мәдениетімен және жалпыадамзаттық өркениетпен сабақтастығын анықтауда. Түркілік жазба ескерткіштердің әдеби-көркемдік сипаты, тілдік ерекшеліктері туралы біршама зерттеулер жүргізіліп, құнды-құнды еңбектер жарық көргенімен, тарихи тұрғыдан толық шешімін тапты деуге әлі ерте. Бүгінгі таңда V–XIV ғасырларда жазылған түркілік жазба ескерткіштер тілін қазіргі қазақ тілімен салыстыра отырып зерттеу – өзекті мәселе. Өйткені ұлт тарихын, яғни өзімізді танып-білу үшін бұл мұралардың маңызы зор. Ал осы мұралардың орта ғасырларға жататындары қазақ тілінің тарихын қыпшақтық негізін анықтауда негізгі тілдік материал болып саналады. Ондай ескерткіштердің қатарына Құтыптың «Хұсрау мен Шырынь», Хорезмидің «Мұхабат-намесі», С.Сарайдың «Гүлстан бит-түркі», Мұхаммед бин Алидің «Нахадж әл Фарадисі», Рабғузидің «Қисса сул-Әнбиәсі» сияқты т.б. шығармалар жатады. Аталмыш ескерткіштерді зерттеу «Мәдени мұра» бағдарламасымен толық сәйкес келеді. Қазіргі қазақ халқы түрлі тарихи кезеңдерді бастан өткеріп, бүгінгі көркем қалпына жетті. Оның барша халыққа ортақ, жалпыға түсінікті, нормалары қалыптасқан, қоғамдық қызметі жан-жақты әдеби тілі сан ғасырлар бойы қалыптасты. Сол себептен түркілік дәуірдегі жазба мұралар тарихын, тілін, мәдениетін, әдеби-көркемдік ерекшелігін, тарихи-танымдық сипатын ғылыми-теориялық тұрғыдан талдап, зерттеудің маңызы зор.

Ескерткіштердің тарихи, әдеби-тілдік деректері қазіргі түркі халықтары өркениетінің қалыптасып дамуынан, соның ішінде қазіргі қазақ өркениетінің өркендеуінен хабардар етеді. Қазіргі тарихымыз бен әдебиетінің тарихи маңыздылығын, көркемдік-әлемінің жаңа заңдылықтарын анықтап, еліміздің мәдени өміріндегі жаңашыл бағыттарды жүйелеп, оларға ғылыми-практикалық сипаттама беру үшін де түркілік жазба мұраларды зерттеу қажет. Сол себепті де бұл жазба ескерткіштерді тарихи жағынан болсын, тарихи, әдеби көркемдік сипаты тұрғысынан болсын зерттеп-зерделеу бүгінгі күнде аса қажетті мәселелердің қатарына жатады.

Елбасының салиқалы саясатының нәтижесінде ұлттық идея, патриотизм, ана тілі, қазақ тарихы сияқты өзекті мәселелер ешқашанда назардан тыс қалған емес. Ұлы ғұламаларымыз: «Осыдан мың жарым жылдай бұрын ұлан-байтақ Еуразия даласының нық кіндігінде көне түркілердің ұлы империясы дүниеге келді, ол империя кейін мына шеті Қытайдан басталып, ана шеті Византияға тіреліп жатқан алып кеңістікті бағындырып алған қуатты мемлекеттік бірлестіктерге айналды. Сол уақыттардан бері

біздің бабаларымыз Солтүстік Еуразиянын төсінде, мекен-тұрағын ауыстырмай ғұмыр кешіп келді, қазір біз де тап сол өңірде өмір сүріп жатырмыз» - деп айтқаны баршамызға мәлім.

2015 жылы 21 мамырда Тараз қаласында «Түркі жазбалары мен мәдениеті күндері» атап өтілді. Осыған орай Тараз қаласындағы Б. Дүкенұлы атындағы қалалық мәдениет үйінде «Қазақ хандығы мен түркілердің рухани мәдениеті: тіл және тарих» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция өтті. Алғашқылардың бірі болып, Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитетінің Тіл саясатын талдау және мониторинг басқармасының басшысы Толқын Исакова құттықтау сөз сөйледі. Тараз инновациялық-гуманитарлық университетінің ректоры, ф.ғ.д., профессор Ерболат Саурықов «Этногенез және көне түркі жазба ескерткіштері» жайында баяндамасын жасап, конференцияның жұмысын жүргізді. Конференция барысында Кеңес Одағы кезінде зерттеуден тыс қалған тың тақырып жүргізді - түркі жазуы көпшілікке насихатталып, көне жазудың қазақ тарихындағы ерекше орны атап көрсетілді.

Түркі жазуының әлі талай қырларының ашылып, зерттелмегені ақиқат. Конференцияда Қазақстанның түкпір-түкпірінен Әзірбайжан мен Қырғызстаннан келген атақты ғалымдар түркі әлеміне ортақ түркі жазбаларының тарихына үңілді, түркі жазбаларына қатысты өз зерттеу нәтижелерін ортаға салып, көпшіліктің талқылуына салды. Әртүрлі ұсыныстар айтылып, қатысушылар мен тыңдаушылар арасында қызу пікірталас жүргізілді және қатысушылар ғылыми жаңалықтармен бөлісті.

Конференцияға Қазақстанның атақты түркітанушы ғалымдары Қ. Еркебек, Р. Досжан, Н. Базылхан, Қ. Малғаждаров, О. Бекжан, Ш. Бекмағанбетов, Қ. Сартқожаұлы және тарихшы ғалымдар Б. Байтанаев, Б. Кәрібаевтар және зиялы қауым өкілдері қатысты. Қырғыз Республикасы ұлттық ғылым академиясының профессоры И. Абдувалиев, Әзербайжан ұлттық ғылым академиясының профессоры Т. Шахбазов, Қ. Қарасаев атындағы Бішкек гуманитарлық университетінің профессоры Т. Садықов, Қырғыз Республикасы ұлттық ғылым академиясының профессоры Р. Қоңырбаева баяндама жасады. Атап айтар болсақ, Қ. Қарасаев атындағы Бішкек гуманитарлық университетінің профессоры Т. Садықов «Түркиядағы тіл саясатының сабақтары» тақырыбын қолға алып, Түркия Республикасының құрушысы Ататүріктің латын алфавиті реформасының нәтижелеріне тоқталды. Әзірбайжан ұлттық ғылым академиясының профессоры Т. Шахбазов Әзірбайжан мен Қазақстанның жалпы түркі мәдениетіндегі сабақтастығын, тарихы мен қазіргі уақыттағы рөлін салыстыра отырып, баяндады. Қырғыз Республикасы ұлттық ғылым академиясының профессоры Р. Қоңырбаева «Кодекс куманикус» көне түркі жазба ескерткішіндегі сөздердің грамматикалық өзгешеліктеріне тоқталды.

Көне түркі жазба нұсқаларында тасқа қашалған «Түркі бектері мен халқы, мұны естіңдер! Қандай сөздерім бар болса, соларды мәңгі тасқа жаздырдым. Оларды көріңдер, ұғындар» сияқты сөздердің келер ұрпаққа берер үгіт-насихаты мол. Түркі жазу мәдениетін жас ұрпақтың санасына сіңіріп қана қоймай, осы жазбалардың маңыздылығы мен қажеттілігін көрсете отырып, Отанға деген патриоттық сезімді насихаттап, өз ана тілін құрметтеуге шақырады.

Көрші түркітілдес мемлекеттерден және Қазақстанның әртүрлі облыстарынан келген қонақтар Тараз қаласының әсемдігіне тәнті болып қана қоймай, олардың тарихтан сыр

шертетін «Айша бибі» кесенесін, «Қарахан», «Тектұрмас» сияқты Тараздың тарихи орындарын тамашалау сәті түсті.

Түркі жазулары тек қана қазақ халқы үшін ғана емес, барлық түркітілдес халықтар үшін маңыздылығы жоғары тақырыптардың бірі. Профессорлар мен ғалымдар конференция барысында түркі жазуына қатысты өзекті мәселелерге тоқталып қана қоймай, өз ұсыныстары мен шешімдерін көпшілікке жеткізді. Әсіресе, жас ғалымдардың осы іс-шарадан алатын тәжірибелері білімдерін толықтыра түсетіні ақиқат. Сонымен қатар жас ғалымдардың түркітану саласына деген кұлшынысын оятты. Ғылым мен өнер ұштасқан отырыс көпшіліктің көңілінен шықты.

Аталмыш іс-шара қазақ халқы мен түркітілдес халықтар арасындағы ынтымақтастықтың нығаюының алтын көпірі іспеттес. Бауырлас мемлекеттерде осындай іс-шаралардың жалғасатыны айдан анық.

Қорыта айтқанда түркілік жазба мұраларды тарихи-танымдық тұрғыдан және әдеби-тілдік зерттеудің нәтижелері – қазіргі әлемдік жаһандану дәуірінің саяси-экономикалық ықпалында ұшырап отырған әрбір түркілік мемлекеттің жалпыадамзаттық өркениеттегі өз орнын анықтауда, бір-бірімен ықпалдасуына септігі тигізетіні сөзсіз.

REFERENCES

1. Қайдаров Ә, Оразов М. Түркітануға кіріспе. Алматы, 2004.
2. Жуынтаева З.Н., Тұрсынова М. Қазақ тілі тарихын дәуірлеу мәселелері. Қарағанды, 2016.
3. Алтай Аманжолов. Түркі филологиясы және жазу тарихы. Алматы, 1996 жыл.
4. Губайдулла Айдаров. Орхон-Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, 1995 жыл.
5. Қордабаев Т. Түркология және қазақ тіл білімі. Алматы, 1998.
6. Kadirova, Z. Z. (2021). Periphrases in the prose works of Alisher Navoi. *Theoretical & Applied Science*, (6), 574-579.
7. Kadyrova, Z. (2021). The lexical units in the formation of periphrasis (on the example of periphrases in the prose works of Alisher Navoi). *Журнал филологических исследований*, 6(2), 17-23.
8. Kadirova, Z. Z. (2021). Nominativ features of the periphrases. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(2), 220-225.
9. Bazarova, E., & Kadirova, Z. (2020). Practical knowledge of the stone names in linguistics. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(1), 178-181.
10. Kadirova, Z. Z. (2019). Principles of differentiation of periphrasal and euphemic units. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(10), 269-273.
11. Kadirova, Z. Z. (2021). Alisher Navoiyning nasriy asarlarida insonga xos xususiyatlarni ifodalovchi perifrazalar. *Ilm sarchashmalari*, 2(2), 176-178.
12. Qodirova, Z. Z. (2019). Perifraza obrazli idroq mahsuli. *Ilm sarchashmalari*, 1(1), 54-57.